

ЖҮСІП – ЗЫЛИХА ДАСТАНЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЛЫСЫ МЕН МАЗМҰНЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫНДАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ерманова С.Б.,

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, Қазақстан

«Жүсіп – Зылиха» махаббаты жайлы аңыз талай ғасырлар бойы ақын мен жыршының өлеңінде, әңгімеші–шешеннің көмейінде тербеліп, жыр-өлең, әңгіме-ертегі түрінде күні кешеге дейін айтылып келген, Шығыста көп тараған, көп жырланған сюжеті ІУ ғасырда пайда болған. «Жүсіп – Зылиха» дастанына қалам тартқан ғұламалар бар. Әр дәуірдің ақын-жазушылары жырға қайта оралып, кейбіреуі тыңнан толғап отырған. Фирдоусидің «Иусуф вә Зулайха», Әлидің «Қисса-и Иусуф», Дүрбектің «Иусуф вә Зулайха», Жәмидің, Шайиад Хамзаның «Иусуф вә Зулайха» айтсақ та, бұл аңыздың шығыс елдеріне қаншалықты жайылғанын мәлім. «Жүсіп – Зылиха» ең көне нұсқаларының бірі Фердауси шығармаларын, өмірін зерттеушілердің бірі Е.Э. Бертельс: «Бұл тақырыпқа Фердауси айрықша реалистікпен қараған, таңғажайып (діни) кереметтердің бәрін екінші планға ысырып, оларға тым орын аз қалдырған, сараң баяндаған». Сонымен қатар Е.Э. Бертельс пікір бойынша мұндай проза түріндегі әдеби туындыны Абдуллах Ансори (1006–1008 ж.) жазған болу керек. Дүрбек- әдеби лақап аты. Оның толық аты-жөні де мәлім емес. Ақын ХІУ ғасырдың екінші жартысы мен ХҮ ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Дүрбектің «Жүсіп–Зылиха» дастанын 1409ж. жазған. «Жүсіп–Зылиха» дастанының 1516 ж. Көшірілген ең көне нұсқасы Түркияның Топқани кітапханасында, ал 1563ж. көшірілген екінші нұсқасы Париждің Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы тұр. туралы өзбек ғалымдары С. Хайдаров, Ж. Лапасов, В. Валихожаев, сондай-ақ, түрік ғалымдары Ф. Көпрүлузаде, С.Н. Банарлы, т.б. ғылыми зерттеулер жасап, бірқатар еңбектер жариялады. Әсіресе, Ф. Сүлейменованың «Жүсіп–Зылиха» дастанының Париж қолжазбасы жайындағы зерттеуін аса құнды еңбек екенін білеміз. Түріктанушы ғалым Ә.Н. Нәжіп өз зерттеулерінде Дүрбек ақынның «Жүсіп–Зылиха» дастаны-Алтын Орда дәуір әдебиетінің классикалық үлгісінде жазылған туынды екенін дәлелдей келіп, арғы тегі қыпшақ-оғыз немесе оғыз-қыпшақ тілдерінде бірі болып келетін, көне өзбек тілінде жазылғанын ерекше атап көрсетеді. Дүрбек ақынның «Жүсіп–Зылиха» дастанында бірқатар қаһармандар кездеседі. Олар: Он бір баланың әкесі – Жақып, Мағриб елінің патшасы – Таймус, Мысыр әміршісі – Әзиз, т.б. Түрк тіліндегі ең көне нұсқалары: Әлидің «Қисса-и Иусуф», Рабғузидің «Қисса Иусуфи» Бірі-өлеңмен, екіншісі қарасөзбен жазылған. Екеуінің де негізгі сюжеті бір, бірақ аздап айырмашылықтары бар. Мәселен Әлидегі Жүсіпті көру үшін Құдықта мың жыл отырған Мысыр көпесі Мәлік ибн Дағридың түсі, Жүсіптің көркіне қайран болып, халықтың аштығын ұмытқаны Рабғузиде кездеспейді. Фердаусидің творчествосын жетік білетін Ленинградтық ғалым Г.Т. Тагирджанов Әлидің, Рабғузидің, Шайиад Хамзаның «Жүсіп – Зылихасын» Фердаусимен салыстыра қарап, Әли мен Рабғузи өздерінің бұрын туған көп үлгілердің ішінен Фердауси жырына айрықша сүйенеді, оқиғасы ғана емес, жекелеген жолдарында да ұқсастық бар деген қортындыға келген. Халық арасына кең тараған нұсқасын Әбдірахман Жәми 1483 жылы жырлаған, 77 тараудан төрт мың бәйттен тұрады. Жәмидің көзі тірісінде әлемге әйгілі «Жүсіп – Зылиха» жырын ақынның замандасы Моинеддин Мұхаммед Земчи «Тамаша сыр шертілген поэзиялық шығарма» деп мақтаған екен. «Жүсіп қиссасының» негізгі сюжетінде бұрынан белгілі «Жүсіп–Зылиха» қиссаларынан соншалықты айырмашылық жоқ.

Жақыптың он екі баласы бар еді. Он екісінің ішіндегі көріктісі, Жақыптың аса жақсы көретін сүйікті баласы Жүсіп бір күні таңғажайып түс көреді. Түсінде ол ағаларымен жерге ағаш отырғызыпты. Ағаштар көгере бастапты. Жүсіптің ағашы бәрінен биік өсіп, көкке жетіпті. Басқа ағаштар Жүсіптің ағашына иіліп сәлем беріп тұр екен. Жүсіптің түсін есіткен ағалары намыстанып: «Жүсіп атамызға өзін бізден артық қылып көрсетіп, жақсы атану үшін, «түс көрдім» дегенді ойлап тауып жүр», деп жақтырмайды. Жүсіп екінші рет түс көрді: «Оған он бір жұлдыз, күн, ай көктен сәлем берді. Ол түсін атасына айтып еді, Жақып басқа балала-

рының қызғанышын оятпас үшін: көргенінді ешкімге айтпа, ағаларың жамандық ойлап жүрмесін», – дейді. Бірақ Жүсіп пен Жақыптың әңгімесін оның Рубил атты үлкен ұлының шешесі естіп қойып, өз баласына айтады. Ол басқаларына жеткізеді. Содан Жүсіптің ағалары қатты ашуланып, оны өтірікші, мақтаншақ санайды. Тезірек көзін жойып, құтылмаққа дұға қылады.

Көктем келді. Бір күні Жақыптың балалары серуендеп қайтпаққа жиналып, атасына: «Жүсіпті бізбен бірге жібер, аң аулап, көңіл көтеріп қайтсын», – дейді. Жақып мұның алдында жаман бір түс көріп, ұйқы-күлкіден безіп, шошып жүр еді. Түсінде: тау басында отыр екен. Төменде Жүсіпті он бөрі ортаға алып, жемекке амал қылып жүр екен. Ішінен біреуі бөлініп шығып басқаларын қуады. Сол кезде Жүсіп жерге кіріп кетеді. Жақып балаларының сөзінен сескеніп, Жүсіпті жібергісі келмейді. Бірақ Жүсіптің өзі де өтінген соң, көңілін қимай, босатады. Ағалары Жүсіпті алдап, айдалаға ертіп апарады да, оны қалай өлтіруді кеңеседі. Бірі: «Таспен ұрып өлтірейік» – десе, екіншісі: «Пышақпен бауыздап кетейік», дейді. Жүсіп жылап жалынады. Яһуда деген ағасы оның көз жасын көріп аяп, «қоя берейік», – дейді. Оған басқалары ұрысады. Ақыры, олар Жүсіптің аяқ-қолын байлап, терең құдыққа тастайды. Олар қайтып келіп, Жақыптың алдына жығылып, жылайды. «Жүсіпті қалдырып кеткен жерімізден бөрі жеп қойыпты», – дейді. Жолда бір лақты сойып, Жүсіптің көйлегін қанға былғап әкелген еді, соны береді. Жақып жылап: «Сол жеген бөріні көрсет», – дейді. Балалары бір бөріні ұстап әкеледі. Ол Жақыпқа: «Жегенім жоқ», – дейді. Жақып балаларының қастық қылғанын сезеді. Балалары әкесі біліп қоймас үшін қайта барып Жүсіпті, өлтіріп басын кесіп әкелмекші болады.

Сол кезде Мысырдан Шамға сапар шегіп келе жатқан бір керуен құдықтағы Жүсіпті көріп, шығарып алады. Ағалары келіп: «Бұл біздің қашып кеткен құлымыз, қаласандар сатамыз. Сатып алсандар аяғына шыншыр кісен сал, ыңыршақ түйеге мінгіз, Шамға апарғаннан кейін бөтен елге сатып жібер», – дейді. Керуен басы айтқандарын істеуге уәде береді. Ол Жүсіпті Мысырға апарып, Мысыр патшасына сатады. Патшаның әйелі Зылиха Жүсіпті көріп ғашық болады. Жүсіп оның құлы болса да, әдемі киіндіріп, жасандырып, жақсы ұстайды. Бір күні Жүсіпті оңаша алып, оны өзін сүйетінін айтады. Жүсіп көнбейді, қашады. Зылиха ұстаймын деп етегінен тартып қалғанда, киімі жырттылып кетеді. Патша келіп қалады. Зылиха пәлені Жүсіпке жабады. Сонда төрт айлық бала сөйлеп, куә болады: «Жырттылған етегі алдыңғы жағында ма, артқы жағында ма, соны біліндер», – дейді. Патша көріп, түсіне қояды. Жырттылған артқы етегі екен. Зылхаға: «Сен қашпағансың, қуғансың!» – дейді. Алайда ел өсегінен қорқып, Жүсіпті зынданға салады. Бір күні зынданға патшаның аспазы мен аяқшысы түседі. Екеуі де түс көреді. Жүсіп түстерін жорып: аяқшының өлетін, аспаздың үш күннен кейін соң құтылатын айтады. «Құтылғанда патшаға менің кінәмнің жоқ екенін айта бар», – дейді. Айтқанындай аспазды шығарып алып кетеді. Құтылғанмен, ол Жүсіптің өтінішін ұмытып кетеді.

Патша түс көреді. Түсінде: «Жеті бас бидай – жаңа шығып келе жатқан жеті бас бидайды жейді, жеті арық сиыр- жайылып жеті семіз сиырды жеп қояды». Мұның шешуін ешкім білмейді. Сонда аспаздың есіне Жүсіп түсіп, патшаға айтады. Жүсіп патшаның түсінің сырын шешіп береді: «Жеті жыл тоқшылық болады, қабаға бидай сыймайды, одан соң жеті жыл аштық келеді, құрғақшылық болады, ашаршылық келеді», – дейді. Патша разы болып, Жүсіпті зынданнан шығармақшы болады. Ол: «Зындандағы кісілердің бәрін босатсаң, шығамын», – дейді. Патша келіседі. Зындандағылардың бәрін босатады. Зылихананы шақырып алады. Зылиха Жүсіпті сүйетіндігін, бірақ өзіне қарамағандығын, патшадан қорқаннан өтірік айтқанын шынай баяндап береді.

Жүсіп содан былай патшаның барлық шаруасын басқарады. Жеті жыл бой астықты қамбаларға толтырып қор жинайды. Ашаршылық келеді. Жұрт қырылады. Тек Мысыр елі ғана тоқ болады. Жан-жақтан ағылған адам астыққа ақшасын да. Малын да салып, ақыр аяғында өлмес үшін Мысыр еліне өздері де құл болады.

Жүсіптің ағалары да ашығып, Мысырда астық сатады екен дегенге осында келеді. Жүсіп бұларды таниды. Ал, олар Жүсіпті кішкене күнінде көргендіктен танымайды.

Жүсіп ағаларына мол астық бергізіп, әкелген ақшасын да қабының ішіне қоса салдырады. Ендігі келгенде үйде қалған ибн Иауминді (Жүсіп екеуі бір анадан туған) алып келуді бұйырады. Ағаларына еліне келіп, атасына балған жайды баяндап, көрген сый-сияпатын айтып тауыса алмайды. «Ибн Иауминді кел» – деген сөзін есіткенде, Жақып: «Жүсібімнен арылдым, енді мұны жіберіп тағы пәлеге душар болармын, жібермеймін!» – дейді.

Айтты: «Жүсіпті алып кеттіңіздер, әкелмедіңіздер. Енді мұны алып кетсеңіз, әкелеміссіздер» дейді.

Ұзамай әкелген астықтары таусылған соң, Жақып амалсыздан Ибн Иауминді ертіп, балаларын Мысырға тағы жібереді. Жүсіп Ибн Иауминді көрген соң жүрегі елжіреп, оңаша шығып жылайды. Ақыры, інісіне өзінің Жүсіп екенін айтады. Ақыры, әкелі – балалы Жақып пен Жүсіп бір-бірімен көріседі. Жылай-жылай соқыр болған Жақыптың көзі ашылады. Жүсіп ағаларын бірнеше сыннан өткізіп барып кешіреді.

Күндердің бір күні Мысыр патшасы өліп, орнына Жүсіп патша болады. Шалқақтаған тұрмысы көзінен бұлбұл ұшқан Зылиха кедейленіп, жалғыз қызметшісімен қалады. Өзі қартайды. Сонда да болса Жүсіпті есінен бір сәтке шығармайды, аһ ұрумен күн өткізеді. Бір көріп қалсам деп, Жүсіптің өткен – кеткен жолын тосады.

Бір күні Жүсіп аңға шығады дегенді естіп, жолға барып отырады. Көп әскерлермен Жүсіп өтіп бара жатқанда: «Маула тағала таза (адал) құлды ұлық мәртебеге жеткізер, патша қылар, жазық қылған (жазықты болған) патшаны ұлық мәртебеден түсіріп, залал қылар» – деді.

Жүсіп Зылиханы танып, «Зылиха!» – деп дауыстайды. Зылихан Жүсіптің даусын есіткенде, талып қалады. Есін жиып, Жүсіпті әлі күнге тосып жүргенін, мал-жанын, жастық-сұлулығын Жүсіптің жолына құрбан еткенін айтады. Жүсіп өмір бойы ғашықтық арманына жете алмай, шерменде болған Зылиханы аяп іші жылайды. Түсінеді. Көп ұзамай Зылихаға некеленеді. Дастанның бүкіл сюжеттік желісі Жүсіптің басынан кешкен сан қилы оқиғалары негізделген. Дастандағы жүзден астам аңыз-хикаялардың барлығы дерлік негізінен Жүсіптің бейнесін сомдауға арналған. Жүсіп – кек сақтамайтын, кешірімшіл жан. Ол өзін өлтірмек болған он ағасының күнәсін кешіріп, оларға көп жақсылық жасайды. Өзіне жала жапқан Зылихаға ғашық болады. Ақыры оған үйленеді.

Жүсіп бейнесі күрделі, сан қырлы. Бір жағынан ағынға қарсы жүзеді жігерлі қайсарлықпен өз тағдырымен күреседі, мойымайды. Ал, екінші жағынан, «Әзірейіл мен Жебірейіл» көрінген сәттерде бірден дәрменсіз, әрекетсіз өз тағдырын өзі сырттан жайбарақат бақылап отырған. «бейшара пенде», «құдайдың құлы» болып көрінеді.

Түйіндеп айтқанда, Жүсіп көркіне көз тоймайтын, бозбала шақтан жігіттікке, бірте-бірте көргені көп көсем, білгені мол данышпан болып. Мемлекет қайраткері – Мысыр елінің әміршісі дәрежесіне дейін көтерілген жан.

Қиссаның оқиғасы қызық, тартымды. Негізгі арқауы махаббат, сүйіспеншілік, адамгершілік тақырыбы.

Қашаннан адамзат атаулының ізгі арманы, асыл мұраты, сенім, мақсаты, осы тақырыпта тоғысып жатыр. Адамның туған жерге, адамның адамға, ата-анаға, балаға, ғашыққа деген махаббаты да мәңгілік. Махаббаттың қайғы – қуанышы, сәтті-сәтсіз жақтары әркімнің басында болатын жағдайда орайласып отырады. Ол казіргі кезеңде де белестерден қайталанып жарып көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі: оқулық. – А., 1986. – Б. 278–284.
- 2 Ежелгі дәуір әдебиеті. Бірінші кітап: хрестоматия / құрастырған А. Қыраубаева. – А., 1991. – Б. 212–224.
- 3 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – А.: Мектеп, 1988. – Б. 78–85.
- 4 Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары. – А., 1991. – Б. 164–172.
- 5 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – А., 1994. – Б. 288–294.
- 6 Иран-тәжік поэзиясы. – Астана, 2005.